

**ՇԵՆԳԱՎԻԹԻՑ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՔԱՐԵ ՄԻ
ԱՐՁԱՆԻԿԻ ՇՈՒՐՋ***

ԱՆՆԱ ԱԶԻՉՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ շենգավիճության մշակույթ, արձանիկ, շենգավիճ հնավայր, առանձին ագուցված գլուխ, զարդամոտիվ, ծիսակարգ:

Շենգավիճության մշակույթի ուսումնասիրության մեջ կարևորվում են փարատեսակ փոքրիկ պատկերաքանդակները: Դրանց շարքումն են դասվում մարդակերպ, կենդանակերպ և այլ տիպի քանդակներ: Փոքրիկ քանդակների ավանդույթը Հայկական լեռնաշխարհում վկայված է դեռևս վաղ երկրագործական ժամանակաշրջանում:

Շենգավիճության մշակույթի ուսումնասիրության անբաժանելի մասն են կազմում փոքրածավալ կերտվածքները՝ արձանիկները: Դրանք պատրաստված են եղել տարբեր նյութերից և չափերով չեն գերազանցում 10 սմ-ը: Փոքրիկ արձանիկներն ի հայտ են գալիս ոչ հաճախ և ոչ բոլոր հուշարձաններում, ինչը չի կարելի ասել Շենգավիճ բնակավայրի մասին: Այն շենգավիճության մշակույթի նշանավոր հուշարձաններից է Հայաստանի տարածքում¹, որի ուսումնասիրման սկիզբը դրեց առաջին իսկ պեղող հնագետ՝ Ե. Բայբուրյանը 1936-1938 թթ.² անվանելով այն «Շենգավիճության մշակույթ»²:

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.05.2020: Գրախոսվել է 10.05.2020:

¹ Шенгавит 2015: 9.

² Байбуртян 2011: 5, 7, 14.

2016 թ. Շենգավիթ հուշարձանի տարածքից պատահական³ հայտնաբերվել է քարե փոքրիկ արձանիկ և նրա վերաբերյալ առաջին անգամ նյութ է հրապարակվում: Այն քառանիստ է, ուղղանկյունաձև, հարթ հղկված մակերեսներով և գտնվում է «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանում՝ հաշվառված № 23/1 համարի ներքո:

Արձանիկի երկու նիստերը մյուս կողային նիստերի համեմատ լայն են, ընդհանուր բարձրությունը՝ 4,6 սմ, լայնությունը - 2,5 սմ, հաստությունը՝ 7 սմ, նեղ նիստերը դեպի վեր քիչ նեղանում են: Պատրաստված է հավանաբար հասպիս կիսաթանկարժեք քարից (աղ. 1, նկ. 1): Արձանիկն ունի վարդամանուշակագույն երանգ, քարը պարունակում է սպիտակ հավելումներ: Կերտվածքի դիմային և թիկունքային լայն նիստերը փորագրված են համանման համակենտրոն շրջաններով, որոնք միմյանց նկատմամբ ոչ այնքան համաչափ են դասավորված, իսկ նեղ նիստերը հարթ են ու անզարդ:

Արձանիկի գլուխը բացակայում է: Մեր կարծիքով այն առանձին պատրաստվել և տեղադրվել է իրանի վերնամասի կենտրոնական հատվածում փորված խոռոչի մեջ (աղ. 1, նկ. 1e): Նման արձանիկներ առանձին ագուցված գլուխներով հայտնի են դեռ նեոլիթյան ժամանակաշրջանից⁴: Հնարավոր է, որ գլուխը պատրաստված լինի նույն քարատեսակից կամ այլ նյութերից՝ փայտից, կավից, որը ցավոք չի պահպանվել:

³ Արձանիկը վերգետնյա գտածո է: Այն հայտնաբերվել է Շենգավիթ հուշարձանի տարածքից նույն թանգարանի էքսկուրսավար Լիլիթ Գասպարյանի կողմից:

⁴ **Lauren 2004:** Fig. 5; **Douglass 2005:** 155, Fig 7.4; **Svend 2014:** 275, Fig. 19, 20.

Կերտվածքի համաչափության համեմատ արձանիկի փորված խոռոչը խորն է, ինչը մեկ անգամ ևս փաստում է, որ այդտեղ ագուցված է եղել արձանիկի գլուխը: Խոռոչի դիմային մասը մի փոքր վնասված է, բայց դեպի կրծքավանդակ իջնող բացվածքի աջ հատվածը պահպանված է: Այն դիտվում է նաև որպես կերտվածքի վիզ: Թիկունքից վիզն ունի ընդգծված քիչ բարձր փոված տեսք, որից ուղղահայաց կատարված են երկու անհամաչափ խոր ակոսներ (աղ. I, նկ. 1c): Հնարավոր է, որ այդ ակոսները կապված լինեն գլխի կառուցվածքի հետ՝ որպես մազերի կամ գլխաշորի շարունակություն: Վզից իջնում են թեք ուտերը, որոնք աննշան նեղ են իրանի համեմատ:

Արձանիկը պատված է փորագիր կետ շրջագծերով: Կերտվածքի դիմային մակերեսի վրա պատկերված կետ շրջագծերը թիկունքի շրջագծերի համեմատ ավելի խիտ են կատարված (աղ. II, նկ. 1 b, c): Վերջիններս ընդելուզված են սպիտակավուն նյութով՝ արտահայտիչ տեսք ստանալու համար, և մասնակիորեն են պահպանվել (աղ. I, նկ. 2):

Արձանիկն ավարտվում է հարթ կտրած նստուկով: Այն տեղադրելով հորիզոնական հարթակի վրա՝ կայուն կանգնում է (աղ. I, նկ. 3): Նստուկին արված է փոքրիկ կամարածև ոչ խոր փորվածք՝ հավանաբար լրացուցիչ կայունություն ապահովելու համար (աղ. I, նկ. 1f):

Մակերեսին առկա են բազմաթիվ համաժամանակյա քերծվածքներ:

Արձանիկի դիմային և թիկունքային մակերեսներին փորագրված կետ շրջագծերը մեր կարծիքով պատահական չեն և ունեն որոշակի իմաստ: Տվյալ մշակույթում հայտնի է նմանատիպ պատկերներով, համակենտրոն

շրջաններով զարդարված խեցեղեն: Այդ համակենտրոն շրջանները դիտվել են որպես սոլյար պատկերներ⁵ կամ էլ սերմի ու բազմացման՝ պտղաբերության խորհրդանիշ⁶:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում մարմնից առանձնացվող և միացվող գլուխների թեման, որի վերաբերյալ կան որոշ տարակարծություններ: Գլուխը առանձին միացվելով արձանիկի մարմնին՝ կարծես «կենդանացրել» է նրան⁷: Որոշակի արարողակարգի կամ ծիսակարգի բովանդակության և կերպարանքի փոփոխման հետ կապված՝ դեմքի տարբեր արտահայտությամբ գլուխներ են տեղադրվել՝ այն ներդաշնակելով համապատասխան արարողությանը⁸:

Մեր կողմից նկարագրված արձանիկը զուգահեռներ ունի Շենգավիթ հնավայրի՝ 2009 թ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերված քարե կերտվածքի միջև, որը, ըստ հնագետ Հակոբ Սիմոնյանի, արձանիկ է (աղ. III, նկ. 1)⁹: Այն կիսաթանկարժեք քարից է, ունի երկու լայն նիստեր, որոնք նույնպես փորագրված են կետ շրջագծերով և ընդելուզված են սև նյութով, գուցե բիտումով (աղ. III, նկ. 1c): Այն արտաքին ձևով եռանկյունաձև է և տարբերվում է մեր կողմից նկարագրված արձանիկի ձևից: Վերջինս վերնամասում նույնպես ունի միայն մեկ խոռոչ (աղ. III, նկ. 1a):

Արձանիկը մեր կարծիքով կարող է նաև աղերսվել վիշապ քարակոթողներին: Իր կառուցվածքի ընդհանուր

⁵ Խանգաղյան 1969, 157; Голан 1992: 27.

⁶ Մնացականյան 1955, 83-88; Антонова 1972, 15; Урушадзе 1988: 16.

⁷ Урушадзе 1988: 11.

⁸ Lauren 2004: 145, 146.

⁹ Սիմոնյան 2013, պատկեր 14, նկ. 2:

գծերով, ուղղանկյունաձև և գլխի տեղադրման դիրքով այն մոտ է ցլակերպ վիշապներին (աղ. III, նկ. 2, 2a): Քանի որ արձանիկի կրծքավանդակի բացվածքը թերի է պահպանված, չի բացառվում նաև, որ եզան կամ ցլի գլուխը հարմարեցված լինի արձանիկի դիմային հատվածում: Այս տեսանկյունից ուշագրավ են վիշապ քարակոթողների վրա հանդիպող կիսագնդաձև փորվածքները¹⁰, որոնք կարծես զուգահեռներ են գտնում արձանիկի երկու լայն նիստերին պատկերված համակենտրոն շրջանների միջև: Նման փորվածքները հնարավոր է, որ աղերսվեն ինչպես ջրի պաշտամունքի, այնպես էլ «արևային խորհրդանիշների» հետ¹¹: Խնդիրն այն է՝ արդյո՞ք դրանք ժամանակակից են վիշապ քարակոթողներին, թե՞ հետագա օգտագործման արդյունք են:

Մեր կարծիքով այս երկու արձանիկները հնարավոր է, որ կիրառված լինեն հացահաբույսերի հետ կապ ունեցող ծիսական արարողությունների ժամանակ և տեղադրված լինեն դրանց համար նախատեսված հորերին կից:

Նման արձանիկներ առայժմ հայտնի են միայն Շենգավիթ բնակավայրից: Թվագրվում են շենգավիթյան մշակույթի ուշ փուլով՝ մ.թ.ա. 2600-2400 թթ.:

Ցավոք, նշված երկու արձանիկների հայտնաբերման հանգամանքները դուրս են հնագիտական համատեքստից:

¹⁰ Հմմտ., օրինակ, Ավետիսյան, Գնունի, Մկրտչյան, Բորոխյան 2019, նկ. 2:

¹¹ Նույն տեղում, 603-604:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Մկրտչյան, Լ., Բորոխյան Ա. 2019**, Վիշապ քարակոթողների թասաձև փորվածքները և դրանց ընդհանուր զուգահեռները, Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, խմբագիրներ՝ Բորոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիկա Պ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, ՀԱԻ հրատարակչություն, Երեւան, էջ 591- 624:
- Բորոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիկա Պ. 2015**, Վիշապաքարերի հնագիտություն, Վիշապ քարակոթողները, խմբագիրներ՝ Պետրոսյան Ա., Բորոխյան Ա., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, էջ 269- 396:
- Խանգաղյան Է. 1969**, Գառնի IV, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, N 12, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.»», 238 էջ:
- Մնացականյան Ա. 1955**, Հայկական զարդարվեստ, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 658 էջ:
- Սիմոնյան Հ. 2013**, Շենգավիթ. շարքային բնակավայր, թե վաղ քաղաք, Հուշարձան, տարեգիրք Ը, «Հուշարձան» հրատարակչություն, Երևան, էջ 5-53:
- Антонова Е. 1972**, К вопросу о происхождении и смысловой нагрузке знаков на статуэтках анауской культуры, СА № 4, с. 7-18.
- Голан А. 1992**, Миф и символ, Издательство «Известия», Москва, 359 с.
- Урушадзе Н. 1988**, Древнегрузинское пластическое искусство, Издательство «Хеловнеба», Грузия, 180 с.
- Շենգավիտ 2015**, каталог археологических материалов из коллекций Музея истории Армении, Музей истории Армении, Составители - Бадалян Р. С., Овсепян С. Г., Хачатрян Л. Е., Ереван. 245 с.
- Douglas B. 2005**, Prehistoric Figurines, Representation and Corporeality in the Neolithic, Published in the Taylor & Francis e-Library, 270 Madison Ave, New York, NY 10016, 243 p.

Lauren T. 2004, Heady Business: Skulls, Heads, and Decapitation in Neolithic Anatolia and Greece, Journal of Mediterranean Archaeology 17.2, ISSN (Print), pp. 139-163.

Svend H. 2014, Neolithic Figurines in Anatolia, The Neolithic in Turkey, vol. 6, Archaeology and Art Publications, Edited by M. Ozdogan, N. Bafgelopen, P. Kuniholm, Istanbul, pp. 265-292.

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աղյուսակ I

նկ. 1, 2, 3. Շենգավիթ, պահվում է՝ ԷՊԱԹ, կոլեկցիոն № 23/1, լուսանկարը՝ հողվածի հեղինակի:

Աղյուսակ II

նկ. 1. Շենգավիթ, պահվում է՝ ԷՊԱԹ, կոլեկցիոն № 23/1, գծանկարը՝ հողվածի հեղինակի:

Աղյուսակ III

նկ. 1. Շենգավիթ, Սիմոնյան Հ. 2013, պատկեր 14, նկ. 2:

նկ. 2, 2a. Գողթ 1 (Գեղամա լեռներ), Բորոխյան Ա., Ջիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. 2015, 337:

Աննա Ազիզյան - Էրեբունի

պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան,

գիտահետազոտական բաժնի վարիչ,

annamalah@yahoo.com

ABOUT ONE STONE STATUETTE FOUNDED FROM SHENGAVIT SETTLEMENT

Keywords: *Shengavit culture, statuette, Shengavit settlement, separately attached head, ornament, ritual.*

In 2016 in the area of the Shengavit monument was accidentally founded a small stone statuette. It is tetrahedron with form of rectangular, with smooth polished surfaces. The two seats of the statuette are wider than the other side of seats, the total height is 4.6 cm, the width is 2.5 cm, the thickness is 7 cm, the narrow seats climbing are slightly narrower. It is probably made of jas-

per, a semi-precious stone. The statuette is covered with engraved dot circles. The latter are covered with a whitish material for getting expressive look, and are partially preserved. The perimeter of the statuette carved on the front and back surfaces of the statuette, in our opinion, is not accidental and has a certain meaning. In this culture the ceramics decorated with similar images and concentric circles are known. These concentric circles have been observed in both and as a solitarium images and as a seed and reproduction, giving the meaning of fertility.

The particular interest represents the topic of connected and detachable heads from the body, about which there are some disagreements. By attaching the head separately to the body of the statuette, it seems to have "animated" it. In connection with the change of the content and the image of the specific ritual or ceremony, the heads were placed with different facial expressions, harmonizing it with the corresponding ceremony. In our opinion, the sculptor can also beg with dragon petroglyphs. With the general features of its structure, the position of the rectangle and the position of the head, it is close to the bull-shaped dragons. Since the opening of the statuette chest is poorly preserved, it is not excluded that the ox or bull's head will be adapted to the front of the statuette.

Such statuettes are known only from Shengavit settlement. They are dated to the late stage of Shengavit culture, BC 2600-2400. In our opinion, these two statuettes may have been used during the rituals associated with the plants of bread, and may have been placed next to the wells intended for them.

*Anna Azizyan - Erebuni Historical and Archaeological
Museum-Reserve,
Head of the Scientific Research Section
annamalah@yahoo.com*

Uη. I

